

*Кальченко С.В., д. е. н., доцент,
Ніколаєвич О.В., аспірант
Таврійський державний агротехнологічний університет*

ІНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНИХ СЕЛЯНСЬКИХ ДОМОГОСПОДАРСТВ

***Анотація.** В статті досліджено теоретичні та прикладні аспекти функціонування вітчизняних селянських домогосподарств. Виявлено основні проблеми належного інституційного забезпечення суб'єктів дрібнотоварного сектору аграрного виробництва та обґрунтовано шляхи підвищення ефективності функціонування відповідних соціальних та економічних інститутів.*

***Ключові слова:** інститут, інституційне середовище, селянське домогосподарство, аграрне виробництво.*

JEL Classification: D 100; D 130; D 190

***Kalchenko S. V.**
doctor of economic Sciences, associate Professor, Department of Economics,
Nikolaevich O.W., aspirant
Tavria state agrotechnological University, Melitopol*

THE INSTITUTIONAL FRAMEWORK FOR THE DEVELOPMENT OF THE DOMESTIC PEASANT HOUSEHOLDS

***Abstract.** Introduction. One of the basic conditions for the effective functioning of peasant households as part of a system of agricultural production is the formation of a favorable institutional environment, elements of which should not only increase the level of development of the agricultural industry, but also have a positive impact on development of rural territories. The purpose of this article is to analyze the level of institutional development of peasant households to identify problems of effective interaction of the components of the institutional environment in the sector of small-scale and also justification of directions of the effective functioning of this component of agricultural production as a full-fledged socio-economic Institute. Results. The results of the study proved the important role of the peasant household as a component of agricultural production and the subject of development of rural territories. Indicates unsatisfactory state policy in the sphere of development of peasant households. Analysis of the institutional environment of functioning of peasant households points to the expediency of the active cooperation of farmers with representatives of regional scientific-educational centers. Conclusions. The results of the analysis indicators of the activity of peasant households indicate their important role as the subject of agricultural production and the owner of the agricultural land. There are also qualitative changes in the development of this group of farmers in terms of their gradual reorientation to business principles of management of economic activities. However, the basis for the effective functioning of the peasant household as a full-fledged part of the business community is the availability of appropriate institutional support. Modern state of the institutional environment of the subjects of small-scale sector of agricultural production requires a qualitative change in the direction of above all the optimization of the regulatory framework, as well as the formation of the system of information support of the activities of this group of farmers.*

***Key words:** Institute, institutional environment, peasant household agricultural production.*

Постановка проблеми. Однією з умов подальшого ефективного функціонування вітчизняної аграрної сфери є ефективна конкурентоспроможна діяльність усіх форм аграрного виробництва, в основі якої лежить формування сприятливого інституційного середовища. Необхідно при цьому відмітити,

що результативність взаємодії соціально-економічних інститутів обумовлюється врахуванням специфіки розвитку галузі, характером її структурної будови. Однією з особливостей вітчизняної аграрної сфери в сучасних умовах є наявність групи виробників, діяльність яких суттєво впливає

на стан вітчизняного продовольчого ринку по багатьох видах сільськогосподарської продукції, а суб'єктно-правовий статус донині залишається невизначеним. У вітчизняній науковій літературі дана група виробників має декілька дефініцій: «селянські домогосподарства», «сільські домогосподарства», «особисті підсобні господарства», «господарства населення», «особисті селянські господарства» та ін.

Водночас необхідно зазначити, що в усьому різноманітті назв незмінно зберігається термін «господарство», а не «підприємство», що відповідним чином характеризує специфічну природу даного сегмента аграрного виробництва. Необов'язковість наявності статусу юридичної особи, як засіб збереження власної автентичності, відносної незалежності від державного втручання в процес функціонування аграрної галузі є невід'ємною складовою вітчизняних селянських домогосподарств. Неможливість тотального управління державного апарату розвитком селянських домогосподарств доведена практикою і тому, на нашу думку, слід визнати, що даний сегмент аграрного виробництва в сучасних умовах набув чітко виражених рис соціально-економічного інституту, гармонійно вписуючись в систему економічних відносин на рівні сільських територій. Для виявлення належних інституційних трансформацій, які б сприяли підвищенню рівня економічного розвитку аграрного виробництва та позитивно вплинули на процес розбудови сільських територій, необхідно здійснити аналіз інституційного середовища селянських домогосподарств та вивчити характер взаємодії його складових.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання інституційного забезпечення сучасного економічного розвитку на макро- мезо- та мікрорівнях знайшли своє відображення в працях Т. Веблена[1], Дж. Гелбрейта[2], В. Іноземцева[3], Дж. Коммонса[4], Е.Тофлера[5] та ін. Інституційні напрями підвищення рівня ефективності функціонування малих форм аграрного виробництва розглядалися в роботах В.К. Збарського[6], В.С. Дієсперова[7], О.В.

Чаянова[8], О.Г. Шпикуляка[9] та ін. Проте незгодженість наукових поглядів щодо інституційної сутності селянських домогосподарств дозволяє зробити висновок про незавершеність досліджень у даному напрямку та актуалізують необхідність пошуку шляхів оптимізації розвитку даної складової аграрного сектору України.

Мета статті – проаналізувати рівень інституційного забезпечення розвитку селянських домогосподарств, виявити основні проблеми ефективної взаємодії складових інституційного середовища в дрібнотоварному секторі, а також обґрунтувати напрями ефективного функціонування даної складової аграрного виробництва як повноцінного соціально-економічного інституту.

Основні результати дослідження. Наявність розбіжностей у наукових дефініціях, а також певна нормативно-правова невизначеність об'єкту дослідження обумовлює необхідність попереднього аналізу соціально-економічної природи селянського домогосподарства, оскільки саме вона обумовлює специфіку ведення господарської діяльності, мотиваційні критерії даного суб'єкту аграрного виробництва та принципи оцінки результативності. На відміну від фермерського господарства, основою якого, згідно чинного законодавства, також має бути сільська родина, місце розташування селянського домогосподарства може знаходитися у місті, а аграрна галузь не завжди є основним джерелом грошових надходжень.

Нами сформульовано наступні принципи функціонування селянського домогосподарства, які обумовлені його еволюційним характером становлення та неофіційним статусом як суб'єкта господарювання:

– селянська родина як ресурсна база, соціальна основа функціонування суб'єкта господарювання, діяльність якого має забезпечувати її самовідтворення;

– трудоспоживчий характер виробництва, в результаті чого обсяг виробництва може бути обмежений продовольчими потребами членів домогосподарств;

– допоміжний характер господарської діяльності, що обумовлює необхідність додаткового обсягу грошових надходжень для покриття недоліку власних коштів;

– відсутність можливостей для кредитування і низька інвестиційна привабливість галузі, в результаті чого в дрібнотоварному секторі практично відсутнє масове застосування сучасних технологій та технічних засобів;

– відсутність найманої робочої сили, яка працює на постійній основі, обумовлює обмеження обсягів виробництва по сумарних можливостях витрат праці, а також сприяє зростанню «пікових точок» в технологічному процесі виробництва продукції;

– модель «основної рівноваги», яка обумовлює взаємозв'язок між підвищенням продуктивності праці та скороченням обсягу трудовитрат на виробництво продукції.

Необхідно зазначити, що на сьогоднішній день селянські домогосподарства продовжують відігравати надзвичайно важливу роль як складова аграрного виробництва та селоформуєчий і селоутворюючий фактор. Незважаючи на недостатній рівень матеріально-технічного та організаційного забезпечення, дана група виробників виробляє більше половини загального обсягу вітчизняної сільськогосподарської продукції (табл.1), а по окремих видах (картопля, овочі) їх питома вага перевищує 85%. І хоча даний факт не є досягненням селянських домогосподарств, а результатом відсутності підприємницької активності по зазначених галузевих напрямках з боку сільськогосподарських підприємств, ситуація, що склалася, свідчить про важливе значення дрібнотоварного сектору як виробника сільськогосподарської продукції.

Таблиця 1

Основні характеристики соціально-економічної діяльності селянських домогосподарств, %

Показники	Рік					2015 до 2011, +-
	2011	2012	2013	2014	2015	
Питома вага селянських домогосподарств в структурі с.-г. продукції*						
разом	58,31	57,87	55,69	55,01	53,83	-4,48
рослинництво	58,64	58,65	56,02	56,11	54,11	-4,53
тваринництво	57,82	56,74	55,18	53,36	53,40	-4,42
Питома вага селянських домогосподарств в структурі земель с.-г. призначення	43,81	43,35	43,85	43,57	43,09	-0,72
Питома вага сільського населення	31,3	31,2	31,1	31,0	30,9	-0,4
Частка голів селянських домогосподарств, що мають вищу освіту	19,15	19,71	23,68	23,7	21,8	2,65
Частка голів селянських домогосподарств, що мають середню освіту	79,26	78,77	75,06	75,0	77,05	-2,21
Частка голів селянських домогосподарств, що не мають освіти	1,59	1,52	1,26	1,3	1,15	-0,44

Джерело: Складено на основі [10]

*За цінами 2015 року

Водночас необхідно відмітити, що дана група аграріїв контролює понад 40% земель

сільськогосподарського призначення, а незначне коливання даного показника (0,7%)

впродовж аналізованого періоду, свідчить про відсутність активного бажання переважної більшості селян змінювати стан речей. Більше того, стабільна питома вага сільського населення (майже 31% від загальної чисельності) дає підстави говорити про призупинення процесу активного відтоку селян за межі своїх населених пунктів. Ще однією важливою особливістю, яка притаманна сучасним селянським домогосподарствам, є зростання питомої ваги голів з вищою освітою та зменшення питомої ваги осіб, які не мають освіти взагалі. Даний факт має надзвичайно велике значення, оскільки свідчить про розуміння з боку селян необхідності професійно займатися аграрним підприємництвом, уникаючи при цьому юридичного оформлення своєї діяльності. На нашу думку, однією з невід'ємних складових конкурентоспроможного господарювання в сучасних умовах є інноваційний характер виробничо-господарського процесу, що в принципі є неможливим у випадку відсутності серед керівного складу суб'єкта господарювання професійних знань системного характеру, набутих під час засвоєння навчального курсу.

На даному етапі розвитку вітчизняного аграрного сектору можна констатувати факт поступової інституціоналізації селянських домогосподарств як специфічної соціально-економічної групи, члени якої мають однакову мету діяльності, а також характеризуються іншими спільними властивостями здійснення своєї діяльності. Водночас невід'ємною складовою успішного функціонування будь-якого інституту є наявність певних формальних ознак, а також позитивне сприйняття з боку органів державної влади.

Необхідно відмітити, що до цього часу селянські домогосподарства не мають чіткого правового статусу, а нормативно-правові акти, які ухвалювались протягом останніх п'яти років з приводу регулювання їх діяльності та забезпечення ефективного конкурентоспроможного розвитку звелись лише до примусової юридичної легалізації підприємницького статусу аграріїв, як «сімейних фермерів» [11]. Відсутність реальних соціально-економічних бонусів для

аграріїв у випадку реєстрації при тому, що сам процес передбачає незрозумілу процедуру (спочатку реєстрація як приватного підприємця, а потім як фермера), а також інші неузгодженості даного нормативного акту свідчать про те, що представники вітчизняних законотворчих органів не розуміють соціально-економічної природи селянського господарства, помилково ототожнюючи його із звичайним суб'єктом підприємницької діяльності, який займається сільськогосподарським виробництвом.

Основою для виникнення та подальшого існування селянського домогосподарства є родина, члени якої (у більшій або меншій мірі) займаються сільським господарством, причому проживання у сільській місцевості не є обов'язковим. Діяльність такого господарства обмежується двома основними факторами: сукупним обсягом наявного ресурсного потенціалу (перш за все, трудових та земельних ресурсів) та характером потреб членів господарства і ступенем їх задоволення. Однією з специфічних властивостей селянського домогосподарства є спроможність коригування витрат, пов'язаних із забезпеченням власного існування (особисті витрати, витрати на харчування тощо), що дає аграріям додаткові можливості до виживання під час економічних криз. Необхідно також відмітити, що становлення даного сегмента аграрного виробництва відбувалося в умовах негативного сприйняття з боку державних органів влади, яке в різні історичні періоди набувало вигляду або конфіскаційних репресій або ідеологічної критики селянського способу життя.

Проте нинішній етап розвитку вітчизняної аграрної галузі, для якого характерною є лібералізація та економічна відкритість, вимагає від суб'єктів господарювання спроможності брати активну участь у діяльності соціально-економічних інститутів загальнонаціонального та регіонального рівнів з метою представництва і захисту власних інтересів та права на подальше існування. Аналізуючи характер впливу інституційного середовища на стан та перспективи розвитку селянських

домогосподарств, необхідно відмітити, що в основі їх функціонування є необхідність збереження селянської родини, як базового інституту, який визначає не тільки рівень ресурсного забезпечення, а й формує подальший вектор розвитку (табл.2).

Необхідно зазначити, що на фоні практичної відсутності виваженої державної політики у сфері забезпечення розвитку дрібнотоварного сектору та суттєвих проблем із організацією системи інфраструктурного забезпечення виробничо-господарської діяльності, спостерігається готовність до активної співпраці з аграріями з боку регіональних науково-навчальних центрів, діяльність кожного з яких, за умов

реформування системи вищої школи, відбувається на засадах самовиживання. Даний факт, звичайно, не можна позитивно характеризувати, оскільки він відкриває перед представниками дрібнотоварного сектору аграрного виробництва певні перспективи щодо забезпечення науково обґрунтованого ведення економічної діяльності, а також отримання якісних інформаційних послуг. Останнє, в свою чергу, має вирішальне значення для стандартів моделі постіндустріального інформаційного суспільства, на стандарти якої поступово переходять усі складові вітчизняного економічного простору.

Таблиця 2

Вплив інституційного середовища на розвиток селянських домогосподарств

Складові інституційного середовища	Форми та засоби впливу на розвиток селянських домогосподарств	Характер та особливості взаємодії за сучасних умов
Державні інститути	Нормативно-правові акти, організаційна, матеріально-технічна підтримка, пільговий фінансовий режим, регіональні програми розвитку малого бізнесу	Відсутність уніфікованих нормативно-правових підходів до визначення статусу селянських домогосподарств, практично не існує механізмів підтримки розвитку дрібнотоварного сектору аграрного виробництва
Підприємницька спільнота	Міжгосподарські інтеграційні утворення кооперативно-корпоративного типів, стан логістично-збутової системи	Домінування посередницьких структур на загальнонаціональних та регіональних оптових ринках
Освітні заклади	Інформаційне забезпечення, система підготовки кадрів для дрібнотоварного сектору, науково-консультаційна діяльність	Готовність регіональних науково-навчальних центрів до співпраці з аграріями як наслідок стратегії самовиживання системи вищої школи
Селянська община	Наявність тісних соціальних зв'язків, соціальна інфраструктура	Взаємовигідна співпраця із селянськими домогосподарствами для вирішення регіональних соціально-економічних питань
Сільська родина	Міжособистісні зв'язки, ресурсне забезпечення	Активне постачання ресурсів як запорука існування родини

Джерело: складено автором

Проте практична реалізація проектів, пов'язаних із налагодженням співпраці суб'єктів дрібнотоварного сектору аграрного виробництва та представників регіональних аграрних вишів передбачає необхідність

консолідації зусиль селянських домогосподарств у межах регіональних об'єднань, зокрема, у формі структур кооперативного типу, оскільки членство в них не вимагає наявності обов'язкового

юридичного статусу. Перспективним напрямком захисту власних прав є також діяльність у рамках регіональних відділень Асоціації фермерів та приватних землевласників України, проте дана організація основну увагу приділяє розвитку саме фермерських господарств.

Висновки. Аналіз даних розвитку селянських домогосподарств свідчить про надзвичайно важливу роль даного сегменту аграрного виробництва як суб'єкта, що значною мірою формує вітчизняний ринок продовольства та контролює понад 40% земель сільськогосподарського призначення. Разом з цим, зміни в освітній структурі голів селянських домогосподарств свідчать про поступовий відхід аграріїв від діяльності споживчо-допоміжного характеру та переорієнтацію на товарні засади господарювання.

Підтримуючи необхідність активної трансформації селянських домогосподарств у повноцінного суб'єкта аграрного підприємництва, необхідно зазначити, що сучасний стан розвитку інституційного середовища в даній сфері не є задовільним. Реалізація заходів щодо стимулювання еволюційного переходу суб'єктів дрібнотоварного сектору на підприємницькі засади господарської діяльності потребує якісного оновлення нормативно-правового, організаційного та інформаційного забезпечення системи інститутів, які формують соціально-економічну природу селянського домогосподарства та визначають напрямки його подальшого розвитку.

Список літератури:

1. Веблен Т. Теория праздного класса / Т. Веблен. – М. : Прогресс, 1984. – 367 с.
2. Гелбрейт Дж. Новое индустриальное общество: Пер. с англ./Дж.Гелбрейт – М.: ООО "Издательство АСТ": ООО "Транзиткнига"; Спб.: Terra Fantastica, 2004. – 602 с. – (Philosophy).
3. Иноземцев В.Л. Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы./В.Л. Иноземцев – М.: Логос, 2000. – 304с. – (Первоисточник).
4. Commons R. John. Institutional Economics [Electronic resource] / R. John. Commons // American Economic Review. – 1931. – Vol. 21. – P. 648–657. – Access mode : <http://www.jstor.org/stable/495>
5. Тоффлер Э. Шок будущего: Пер. с англ. / Э.Тоффлер. – М.: ООО «Издательство АСТ»: , 2001. – 560с. – (Philosophy).
6. Збарський В.К. Дрібнотоварний приватний аграрний уклад: теорія, практика, перспективи розвитку: монографія. / В. К. Збарський. – К.: ННЦ ІАЕ. – 2012. – 612с.
7. Дієсперов В.С. Тенденції розвитку сільських домогосподарств/В.С. Дієсперов.//Економіка АПК.- 2015. - № 5. – С.70-79.
8. Чаянов А.В. Крестьянское хозяйство: Избранные труды / [редкол.сер.: Л. И. Абалкин (пред.) и др.]. – М. : Экономика, 1989. – 492 с.
9. Шпикуляк О.Г. Інституційні засади формування соціального капіталу в механізмі розвитку сільських територій / О.Г. Шпикуляк. // Економіка АПК. - 2014. - № 8 - С. 63-68.
10. Статистичний збірник «Сільське господарство України за 2015 рік» [Електронний ресурс] / Держ. служба статистики України. – К., 2016. – Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/img/pdf.gif
11. Про внесення змін до Закону України "Про фермерське господарство" щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств Відомості Верховної Ради (ВВР), 2016, № 21, ст.406
12. Федулова Л.І., Присяжнюк А.Ю. Людський інноваційний фактор у соціально-економічному розвитку України: міжнародний вимір / Л. І. Федулова, А. Ю. Присяжнюк // [Економічний часопис-XXI](#). - 2015. - № 1-2(1). - С. 15-19.

References:

1. Veblen, T. (1984). *Theory idle class*. Moscow: Progress (in Rus.).
2. Galbraith, J. (2004). *New industrial society*. Moscow: AST (in Rus.).
3. Inozemtsev, V. (2000). *Modern post-industrial society: nature, contradictions, perspectives*. Moscow: Logos (in Rus.)
4. Commons, R. (1931). Institutional Economics. *American Economic Review*, 21, 648-657. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/495>
5. Toffler, E. (2001). *Shock of the future*. Moscow: AST (in Rus.).
6. Zbarsky, V. (2012). *Private small-scale agricultural structure: theory, practice, prospect*. Kiev: NNC IAE (in. Ukr).
7. Diyesperov, V. (2015). *Trends in rural households (Economy AIC)*, 5, 70-79 (in. Ukr).
8. Chayanov, A. (1989). *Peasant Farm: Selected Works*. Moscow: Ekonomika (in Rus.).
9. Shpykulyak, A. (2014). Institutional Framework of the formation mechanism of social capital in rural development (*Economy AIC*), 8, 63-68 (in. Ukr).
10. Statistical publication "Agriculture of Ukraine for 2015" [Electronic resource] / State. Statistics Service of Ukraine. - K., 2016. - Access: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/img/pdf.gif
11. On Amendments to the Law of Ukraine "On the farm" and to stimulate the creation of family farms Supreme Council (VVR), 2016, № 21, st.406.
12. Fedulova, L., Pryszyzhnyuk, A. (2015). Man innovative factor in the socio-economic development of Ukraine: the international dimension (*Economic Annals-XXI*), № 1-2 (1), 15-19 (in Ukr).